

Dražen Maršić

Fragmentirana stela s likom djeteta iz Arheološkoga muzeja u Splitu

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira
IV br. 2

U radu se objavljuje nadgrobna stela s praznim natpisnim poljem u donjem dijelu i fragmentiranim slikovnim poljem izrađenim u formi reduciranoga štita (*clipeus*) u gornjem dijelu. U polju je akefalni portret djeteta s figurom ptice. Temeljem pripadajućih usporedbi gornji dio spomenika može se rekonstruirati s ravnim završetkom. Stelu valja datirati u širi vremenski raspon 3. stoljeća poslije Krista. Razmatra se i problem uvođenja motiva štita/klipeja u rimsku umjetnost istočnoga Jadrana, kao i geneza stela s reduciranim štitom.

Ključne riječi: stela, portret, *clipeus*, štit

UDK: 904:7.041.5(497.5 Solin)“652“

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 26. lipnja 2012.

1. Uvod

U jesen 2011., u stražnjem dvorištu Arheološkoga muzeja u Splitu, otprilike nasuprot konzervatorsko-restauratorskoj radionici, razgrnuo sam skupinu rimskih kamenih spomenika koja se na tome mjestu nalazila dugi niz godina i koja – u to vrijeme – još uvijek nije bila predmet revizije što se naveliko provodila na okolnim spomenicima. Moju pažnju posebice su privukla dva fragmentirana spomenika oba tipa portretne nadgrobne stele.¹ Iako u lošem stanju očuvanosti, oba se primjerka daju bez većih poteškoća rekonstruirati, i kao takvi nadopunjuju, pa čak i djelomice mijenjaju naše dosadašnje spoznaje o razvitku rimske nadgrobne umjetnosti u Saloni.

U ovom radu bit će obrađena mala fragmentirana stela s akefalnim portretom (sl. 1) koja se na prvi pogled čini manje zanimljivim primjerkom. Međutim, to je samo površni dojam jer se pomnim iščitavanjem preživjelih sadržaja bez problema može rekonstruirati njezin nekadašnji izgled i gabariti, tipološka pripadnost, a time i odrediti barem okvirna datacija.

2. Opis

Od stele je sačuvano otprilike dvije trećine njezine nekadašnje visine, na način da joj nedostaje gornja trećina korpusa. Izrađena je od domaćega vapnenca na kome se vremenom nataložila tanka sivkasta patina. Visina sačuvanoga dijela je 0,66 m, širina 0,45 m i debljina 0,12 m.

Nije poznato odakle potječe, no sudeći prema podrijetlu okolnih spomenika čini se da u solinsko podrijetlo ne bi trebalo biti sumnje.

Donji dio stele koncipiran je u obliku poprečno izduženoga natpisnog polja u formi titula (*titulus*). On je sa sve četiri strane obrubljen profilacijom izvan koje je ostao obrub u vidu ravnih traka. Profilirani je okvir izrađen kao obrnuti kimation (*cyma reversa*), kao što je to i uvriježeno na ovom tipu spomenika, a vanjski su okviri jednostavne ravne trake, pri čemu su oni na gornjoj i na bočnim stranama približno iste širine, dok je onaj s donje strane najviši jer funkcionira i kao postolje spomenika. Upada u oči jedna značajna razlika u njihovoj obradi. Dok su gornji horizontalni okvir i bočni okviri ravne i uglačane površine, a iste je izvedbe i *cyma reversa* profil, donji je okvir obrađen zubatim dljetom, ali nije uglačan. Istovjetna je obrada i unutrašnjosti natpisnoga polja, osim samoga rubnog dijela uz profilaciju. Kako objasniti navedenu pojavu? Evidentno je da se prisutnost grublje »nazubljene« površine na dnu stele i unutar natpisnoga polja ipak imaju objasniti dvama sasvim različitim razlozima. Izrada postolja bez završnoga glačanja samo je mjera štednje na dijelu spomenika koji i tako nije bio izložen direktnom pogledu niti je od osobite važnosti. Tu pojavu bilježimo na cijelom nizu rimskih nadgrobničkih spomenika i doista je ne treba posebno dokazivati. S druge strane, slična obra-

¹ O toj skupini spomenika pregledno D. Maršić 2002, str. 4 i d., *passim*.

Slika 1.
Fragmentirana stela s akefalnim portretom iz Arheološkoga muzeja u Splitu (snimio Dražen Maršić, 2012.)

da unutrašnjosti natpisnoga polja rezultat je naknadne intervencije na već gotovu spomeniku. Kao potkrjepu takvom objašnjenju upućujem na detalj koji se najjasnije vidi uz desni (unutarnji) rub polja, ali se zapravo prati cijelim njegovim rubom (sl. 1). Naime, nakon *cyma reversa* profila polje najprije započinje glatkom trakom koja slijedi pružanje profilacije, a s njezine je lijeve strane površina obrađena zubačom. To ne bi bilo toliko interesantno da se potonja po visini mjestimice očito ne nalazi iznad glatke trake. To po prirodi stvari može značiti samo jedno – da je zubačom obrađena površina nekoć bila izdignutija i da je

nesumnjivo nosila natpis. Uz dosta muke mogu se čak naslutiti pojedine crtice koje bi trebale predstavljati ostatke otklesanih slova. Bilo kakav pokušaj rekonstrukcije natpisa je međutim bespredmetan i osuđen na neuspjeh.

Mnogo je teže proniknuti u razlog koji je doveo do uklanjanja natpisa. Po mome sudu moguća su dva slijeda događaja: stela je ostala bez prvotnoga vlasnika i dobila novoga pa je stari natpis postao suvišan, čime se otvara mogućnost postojanja i mlađega natpisa (možda izvedenog bojom?), ili je – što je vjerojatnije – spomenik u neko vrijeme reupotrijebljen kao spolij (*spolium*), tj. kao građevni element, moguće licem okrenut prema vani, što je mogao biti razlog uklanjanja teksta. Na posljednju bi mogućnost mogla upućivati prisutnost žbuke na lijevom dijelu spomenika, no to bi mogao biti i preostatak ugradnje stele u neku od starijih solinskih kuća.² U svakom slučaju čini se očitim da je stela izvorno imala natpisno polje uglačano cijelom površinom i da je epitaf bio izveden klesanjem.

Iznad natpisnoga polja izrađen je sa strukturalne strane gledišta drugi element spomenika – polje s likom pokojnika, koje je izvorno bilo približno jednake visine kao i natpis. Portret pokojnika prikazan je u isječku visinom nešto reducirane polufigure, koja se formatom približava poprsju (sl. 1).³ Glava nažalost nije sačuvana jer je očito otklesana s gornjim dijelom spomenika. Pokojnikove ruke savijene su u laktovima i paralelno položene na grudi, a na podlaktici desne ruke prikazana je ptica spuštene glave. Takvom kretnjom htjelo se valjda prikazati kako ptica kluja hranu iz ruke. Zbog pojave ptice uputno je zaključiti kako je sigurno prikazana mlađa osoba. Naime, prikaz ptice kao kućnoga ljubimca relativno je čest na spomenicima rimske provincije Dalmacije i gotovo uvijek se pojavljuje kod osoba mlađega uzrasta – tako npr. na steli Tita Fuficija, gdje se ptice pojavljuju ispred portreta vlasnikove kćerke u gornjem polju i mlađe oslobođenice u donjemu (Fuficije Priske?),⁴ na steli djevojčice Prokule iz Zenice, koja pticu drži u desnoj ruci,⁵ na poklopcu sarkofaga Aurelija Satrija čija šestogodišnja sestra Maksima pticu drži u lijevoj ruci,⁶ itd. Zanimljivo je da na steli Fuficija ptice u oba slučaja stoje kraj otvorenog dlana lijeve ruke pokojnica, pa je moguće riječ o istoj zamisli kao i na našem spomeniku.

2 U neposrednoj blizini stele nalazi se nekoliko ulomaka među kojima je i lažni Dioklecijanov natpis nekoć uzidan u kuću Ivana Mikelića iz solinskoga roda Mandinićevih. O pokušaju prodaje toga natpisa don Frani Buliću usp. rad Arsena Duplančića »Nekoliko doživljaja don Frane Bulića iz njegove neobjavljene knjige o Salonici« iz Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku 79, Split 1986, str. 340. Spomenuta kuća uklonjena je tijekom izgradnje solinske zaobilaznice.

3 O definiciji i razlikama između pojedinih formata portreta/prikaza u rimskoj skulpturi pregledno H. Pflug 1989, str. 78 i d.

4 N. Cambi 2005, str. 53, sl. 68, gdje se donosi i starija literatura.

5 N. Cambi 2005, str. 129, sl. 193.

6 N. Cambi 2005, str. 207, sl. 314, gdje se donosi i starija literatura.

Vrsnoća izvedbe reljefa s figurom može se ocijeniti kao osrednja. Primjetan je cijeli niz nespretno ili naivno izvedenih detalja, a najupečatljiviji su na desnoj ruci u prvom planu, gdje se palac u profilu zamišljenoga dlana protegnuo sve do vrha prstiju, a prijelazi iz nadlaktice u podlakticu i iz podlaktice u zapešće toliko su nespretno izvedeni da posljednji nalikuju rukavu odijela. Usprkos tome spomenik posjeduje određenu dozu kvalitete i šarma, a ukupan dojam možda bi bio i bolji da je sačuvana glava pokojnika.

Pokojnik je prikazan golih ruku jer se ispod oba ramena jasno vide horizontalno urezane linije kojima je zacijelo naznačen rub tunike (*tunica*). Da je klesar kojim slučajem umjesto klasične tunike zamislio onu s rukavima (*tunica manicata*),⁷ zasigurno bi na rukama bilo i njezinih nabora, kao što je to slučaj na ramenima i grudima. Bilo bi pogrešno zaključiti kako je ovdje riječ o tunici kratkih rukava, jer rimska tunika u pravilu nije imala skrojene rukave, nego su se oni formirali zbog široka kroja i pada tkanine.⁸ Kako se u visini desnoga ramena nalaze ostaci žbuke i slijepljena mahovina, a na tome mjestu počinje i lom, ne vidi se jasno nosi li pokojnik povrh tunike još jedno odijelo, čiji bi nabori u tom slučaju bili nešto dublje izvedeni i usmjereni prema lijevom ramenu. Njega bi bilo moguće prepoznati jedino kao *sagum*, ogrtač galskoga podrijetla koji se kopčao ili vezivao na desnom ramenu, spuštao na grudi i prebacivao na lijevo rame i leđa, a po potrebi se mogao skinuti i poslužiti kao pokrivač.⁹ S obzirom na uzrast pokojnika ipak je vjerojatnije kako je prikazan samo u tunici, a da su dublji nabori pod vratom plod želje da se prikažu karakteristični V nabori na tome mjestu. Nabori inače idu visoko do pod vrat.

Po karakteru nošnje prikaz pripada civilnoj sferi, a već je naglašeno kako nedvojbeno prikazuje mlađu osobu. Može li se odgonetnuti spol prikazanoga lika? Iako ptica bolje odgovara ženskom djetetu ili mlađoj djevojci, a i na naprijed donesenim usporedbama javlja se upravo u takvom kontekstu, mislim da bi se u našem slučaju ipak trebalo raditi o dječaku. Na to u prvom redu ukazuje izgled odjeće, tj. kratka forma tunike, koja bi, da je riječ o djevoj-

ci, vjerojatnije bila izrađena u formi manikate, dok bi oko vrata bila otvorenija, moguće i s nekakvim nakitom. Takav je npr. slučaj na naprijed spomenutim portretima Prokule i Aurelije Satrije. I *sagum* pripada muškoj nošnji (jednako civilnoj i vojnoj), dok bi da je riječ o ženskoj osobi tijelo ogrnula *palla* (rimska verzija himatija).¹⁰ Prikaz ne dozvoljava i ne čini uputnom raspravu je li riječ o sasvim malom djetetu ili adolescentu.

Portret je smješten u polje zanimljive oblikovne koncepcije (sl. 1). Lijevo i desno od njega nalaze se dva elementa koja oblikom prate liniju nadlaktica i ramena i na neki način podsjećaju na konzole. Ti su elementi urezanim linijama odvojeni od preostatka kamena do ruba spomenika. Na njima počivaju dvije horizontalne trake zaobljenih krajeva jednako formirane urezanim linijama. Iznad njih, izbačena više k rubu spomenika, počinje jednostavna profilacija formirana od vanjske ravne letvice i unutarnjeg *cyma reversa* profila (sačuvanog samo u malim tragovima), smjer koje nedvojbeno pokazuje kako je pratila i na neki način uokvirivala glavu pokojnika. Iako takvom koncepcijom nedostajući element podsjeća na polukružni zabat, odnosno polukružni završetak poznat i na arhitektonskim i na profiliranim tipovima rimskih stela, definitivno nije riječ o njemu.¹¹ Razvidno je kako je profilirani obrub zatvarao prostor nešto veći od polukruga, tj. otprilike veličine tri četvrtine kruga. Stoga ga je potrebno prepoznati kao pojednostavnjeni prikaz štita/klipeja (*clipeus*), kako je to za slične primjerke s otoka Šolte i Drvenika predložio Nenad Cambi.¹² Riječ je o dobro poznatom i raširenome motivu u helenističkoj i rimskoj umjetnosti, čija je svrha bila stvoriti reprezentativni okvir za prikazivanje i heroizaciju pokojnika, o čemu će više biti riječi nešto niže. Toj bi interpretaciji pridodao i osobno razmišljanje: zbog načina izvedbe toga polja na većini primjeraka mnogo bi bolje odgovarao termin »pseudoklipej«, ne ulazeći pri tome u pitanje pojavljuje li se takav termin i u antičkim vrelima. Ako je za stele prilikom tipologizacije i opisa pripadajućih elemenata postalo uvriježeno upotrebljavati kovanice »pseudoedikula«, »pseudozabat«, »pseudoakroteriji« i sl., čak i onda kada za to nema nekoga posebnog opravdanja

7 *Tunica manicata* (ili samo *manicata*) je kasnoantička tunika s dugim skrojenim rukavima, uobičajeni dio rimske nošnje tijekom 3. i kasnijih stoljeća. O tome usp. L. Bonfante Warren 1973, str. 614, s.v. *tunica*. U Dalmaciji se u pravilu javlja na spomenicima odmakloga 3. i u prvoj polovini 4. st. Usp. npr. poznatu stelu Aurelija Valerina: N. Cambi 2005, str. 200, sl. 303.

8 O materijalu i krojevima tunike usp. N. Goldman 2001, str. 221 i d., sl. 13.9.

9 Za *sagum* usp. L. Bonfante Warren 1973, str. 611, s.v. *sagum*. Usp. i N. Goldman 2001, str. 231 i d., sl. 13.23a-b.

10 *Palla* je ženska verzija palija (*pallium*), rimske inačice grčkoga himatija (*himation*), ogrtač pravokutnoga kroja koji se oko tijela drapirao na više načina. O tome usp. N. Goldman 2001, str. 228, sl. 13.17.

11 Za arhitektonske primjerke usp. npr. salonitansku stelu Papirije Fortunata i Antonija Kozma: J. Brunšmid, 1904-1912, str. 194, br. i sl. 322. Za profilirane stele usp. primjerice stelu Vivija Privationa, također iz Salone: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 104 i d., br. 22, tab. VII, sl. 3.

12 N. Cambi 1990, str. 114 i d., sl. 1-2.

– jer su npr. izrađeni u punom formatu, a podrazumijeva se da je riječ o redukciji originala u plošnoj izvedbi¹³ – u ovom slučaju je to sigurno opravdanije, budući da je riječ o polju ipak izvedenom u formi tri četvrtine kruga ili čak i manjem, dakle u reduciranom opsegu.

3. Forma i tip

Stela iz splitskoga Muzeja u formativnom i tipološkom pogledu nije usamljeni primjerak. Pripada brojčano maloj, ali karakteristikama dobro definiranoj skupini salonitanskih stela i uopće stela na obje strane Jadrana. Većinom je riječ o stelama koje nose portrete, ali stela Sozemine koju je podigao njezin brat Dexter, otkrivena u Strožancu kod Splita, pokazuje da među domaćim primjercima ima i onih kojima prostor gornjega polja umjesto portreta zazima vegetabilna dekoracija (sl. 2).¹⁴ Iako sve te stele međusobno pokazuju stanovite razlike po pitanju oblikovanja i značenja pripadajućih elemenata, prije svega u izradi pseudoklipeja i polja sa strane, jedna im je stvar zajednička – svi primjerci u gornjem dijelu imaju ravan pravokutan završetak, a što se unutarnjeg ustrojstva tiče, sve su bez trokutnoga zabata ili drugih srodnih arhitektonskih elemenata.¹⁵

Nenad Cambi smatra da su stele sa stiliziranim štitom osmišljene u kasnije vrijeme prema funkcionalnom principu, kombinirajući po podrijetlu heterogene elemente – natpisno polje u donjem i štit/klipej u gornjem dijelu.¹⁶ Doista, u kasnije carsko doba štit se već odavno pojavljuje ne samo u gornjem dijelu funkcionalno raznovrsnih građevina, nego i u sferi »niskih« spomenika, istina postavljenih uvijek u širem arhitektonskom kontekstu. *Clipeus* se u punom obliku, naime, isprva uvijek nalazio u »visokom« arhitektonskom kontekstu – obješen o epistil ili nešto niže među stupovima,¹⁷ ugrađen na vrhu zidanoga sokla cilindrične ili kvadratne osnove,¹⁸ položen unutar zabata,¹⁹ ili ugrađen u zid podno epistila flankiran stupovima ili pilastrima²⁰ – ali se već od 1. stoljeća poslije Krista i sve češće

Slika 2.
Anikonična stela s pseudoklipejem iz Strožanca kod Splita (snimio Jakov Teklić, 2012.)

u 2. stoljeću pojavljuje u »niskom« kontekstu, na pročelju nadgrobnih spomenika (stele, sarkofazi i dr.)²¹ ili u formi tzv. slobodnostojećih medaljona, tj. klipeja u formi vijenca postavljenih na kubični sokl, natpisnu ploču, zidanu strukturu (npr. nišu), ili neki drugi nosač (primjerice pilastar).²²

13 Usp. S. Rinaldi Tufi 1971, str. 115 i d. Na primjeru arhitektonskih stela sjeverne Italije na tu pojavu npr. upozorava H. Pflug 1989, str. 41, bilj. 259.

14 CIL III, 1922 (s. 1905) = 9029. Stela je izložena u lapidariju Arheološkoga muzeja u Splitu.

15 Primjerke sa šireg područja Salone S. Rinaldi Tufi svrstao je među »piccole stele con ritratto nel coronamento«, tj. stele kod kojih trokutni ili polukružni zabat služi i kao krunište, očito ih smatrajući bliskima stelama s polukružnim završetkom: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 125-126, 145. N. Cambi ih naprotiv smatra posebnim tipom. Vidi sljedeću bilj.

16 N. Cambi 1990, str. 114 i d., 122.

17 Usp. prikaz na freskama 2. pompejanskog stila iz Torre Annunziata (Oplontis): R. Winkes 1969, str. 481, tab. 68, sl. 1; E. Walde <2005>, str. 135, sl. 7.

18 Usp. npr. konveksno svinute tondo reljefe iz Rima s klipejima u nizu, koji su sigurno stajali na kružnim građevinama (V. Kockel 1993, str. 8, kat J16, tab. 78a, O39, tab. 133e i dr.), ili dva reljefa s pojedinačnim klipejima iz Pule, koji su pak stajali na pravokutnim ili kockastim građevinama (D. Maršić 2009, str. 23, A2-A3, tab. 3, gdje se donosi i starija lit.).

19 Vidi npr. fragmentirani zabat grobnice iz Narbona u južnoj Francuskoj: D. Maršić 2009, str. 47, prilog 3, sl. 3.

20 Čuveni je primjer zagrobni hram s tako postavljenim štitovima prikazan na reljefu Haterija iz Rima (flavijevsko doba): J. M. C. Toynbee 1996, str. 132, tab. 17.

21 Vidi sažet prikaz s izabranim primjerima u: D. Maršić 2009, str. 46, bilj. 187 i d.

22 Od starije lit. usp. A. Schober 1923, passim, a od novije E. Walde <2005>, str. 131, 133 i d., gdje se donosi i druga starija literatura o fenomenu noričkih medaljona (G. Piccottini, G. Kremer, E. Pochmarski i dr.).

U kontekstu ovoga razmatranja posebice je interesantna posljednja praksa. Već je Arnold Schober primijetio da je na tlu Norika i Panonije tijekom 2. stoljeća poslije Krista bio popularan tip spomenika nazvan »slobodnostojeći medaljon« (ime dolazi odatle što je u većini slučajeva od izvornoga spomenika preostao samo on), inače rijetko potvrđen u zapadnim provincijama.²³ Schober im je izvoran položaj vidio nad postoljem oblika nadgrobnog oltara (are), za što mu je potvrdu pružao primjerak iz mjesta Camporosso in Valcanale u talijanskoj regiji Friuli (njem. Saifnitz, slovenski Žabnice) odnosno njemu slični »oltari« na kojima su očuvane instalacije gornjega dijela,²⁴ međutim, zajednička pripadnost elemenata iz Camporossa nije sigurna, pa je moguće da su i taj i drugi medaljoni zapravo mogli stajati i u drukčijem kontekstu.²⁵ Norički su medaljoni obično sačuvani u formi jednostavnoga vijenca ili štita obrubljena ravnom trakom bez drugih elemenata, ali mogu u gornjem dijelu imati stilizirani vrh zabata s volutama, ili dvije kratke strehe zabata (najvjerojatnije u funkciji zaštite), nekad s različitom ispunom (dekoracijom) između njih i kruga.²⁶ Obično stoje na trapezoidnom postolju čija gornja stranica prati krug medaljona, a gotovo u pravilu nose prikaz bračnoga para, rijetko samo jedne osobe. Na prostoru njihove pojave zabilježeni su i spomenici koji ustrojstvom iskazuju manje-više identičan odnos jednoga polja kao postolja i medaljona koji na njemu počiva. Tako je na jednom monolitnom spomeniku iz Globasnitz (slov. Globasnica) gornji dio izrađen u obliku okrugloga štita/medaljona, a donji u obliku okomito izdužena pravokutnog polja s natpisom, dok su na steli iz Zollfelda (slov. Gosposvetsko polje) isti sadržaji uklopljeni u četvrtasti okvir spomenika, ovaj puta s natpisom koncipiranim po dužini.²⁷ Da stvar bude interesantnija, Norik i Panonija pored opisanih vrsta spomenika poznaju arhitektonske i profilirane tipove stela, dijelom suvremene, a dijelom i nešto ranije, s jednim, dva ili više medaljona postavljenih unutar okvira spomenika, nekad i u dva reda.²⁸

Bez obzira na pitanje u kojoj je mjeri Schoberova rekonstrukcija spomenika iz Camporossa sigurna, barem

dva spomenika grada Rima pokazuju da je tip medaljona na niskom postolju s pojedinačnim portretima bio poznat i u prijestolnici Carstva. Prvi i važniji primjer je ara iz Vatikanskih muzeja (Galleria dei Candelabri), izrađena u ranije Hadrijanovo doba, na kojoj je prikazan sjedeći kipar koji upravo dovršava spomenik s portretom mlađe žene, dok ga rukom dodiruje starija stojeća žena s frizuroum trajanskih karakteristika.²⁹ Portret je prikazan u formi klipeja postavljenog na elegantni pilastar, tako da u konačnici forma donekle podsjeća na hermu, ali ovaj put s medaljonom umjesto bustom. Drugi je primjerak poznati reljef trajanskih karakteristika iz Kapitolijskih muzeja na kojemu je u pozadini odra s muškarcem prikazan *clipeus*, najvjerojatnije s portretom nekog od pokojnikovih predaka.³⁰ Klipej je možda zamišljen u zidu, ali bi s obzirom na visinu okolnih stojećih figura mogao biti postavljen i na niski nosač, koji se ne vidi od odra. Prema tome, evidentno je da tip spomenika karakterističan za Norik i nešto manje za Panoniju nije bio nepoznat u gradu Rimu početkom 2. stoljeća poslije Krista, a moguće ni na istočnoj jadranskoj obali,³¹ pogotovo ima li se u vidu da upravo u to vrijeme u Dalmaciji stela s klipejima dostižu vrhunac popularnosti (vidi niže), što može, ali i ne mora biti puka koincidencija.

Iz naprijed navedenoga je vidljivo da se motiv štita/medaljona ima shvatiti kao primarni oblik prikaza, te da se može pojaviti u isto vrijeme na različito strukturiranim spomenicima, ne samo ili ne primarno kao rezultat linearnoga razvoja od arhitektonskih formi prema reduciranim i plošnim izvedbama nadgrobničkih spomenika, već ponajviše kao rezultat različite vizije radionica-atelijera i trenutne mode, uvijek sklone i prihvaćanju utjecaja/ideja izvana. Zanimljivo mišljenje o akvilejskoj steli s pseudoklipejem u kome su prikazani Aurelije Aper i njegova majka izrazila je Gemma Chiesa, koja smatra da se ona jasno udaljuje od lokalne tradicije i izradom pokazuje utjecaj noričko-panonskih tipova.³² Sjetimo li se položaja Akvileje i činjenice da je ona glavna poveznica Italije s dunavskim prostorom, Chiesino mišljenje ne začuđuje. Zanimljivo je da bi takvo tumačenje sugeriralo povratni impuls iz Norika

23 A. Schober 1923, str. 15.

24 A. Schober 1923, str. 137, br. 307, sl. 159; br. 308, sl. 160.

25 E. Walde <2005>, str. 131.

26 A. Schober 1923, str. 144 i d., br. 328 i d., sl. 164 i d.

27 A. Schober 1923, str. 180-181, sl. 188-189.

28 A. Schober 1923, str. 126 i d., br. 275 i d., sl. 143 i d.

29 D. Boschung 1987, str. 114, br. 958, tab. 56.

30 R. Winkes 1969, str. 484, tab. 68, sl. 3; E. Walde <2005>, str. 133, sl. 5.

31 Svojevremeno sam upozorio na mogućnost da bi ovoj vrsti spomenika eventualno mogao pripadati jedan fragment iz Salone, nažalost u trenutku pisanja radnje (a i danas) zagubljen, pa nije bilo moguće izvršiti njegovu autopsiju: D. Maršić 2009, str. 35, kat. C3, tab. 12, sl. 3.

32 G. Chiesa 1953-1954, str. 79, bilj. 22.

prema sjevernoj Italiji. Naime, prema starijem i relativno uvriježenom mišljenju uporaba medaljona je na područje Norika pristigla upravo iz sjeverne Italije, konkretno gradova Akvileje i Altina, gdje su spomenici s takvim motivom tijekom 1. stoljeća poslije Krista najčešći.³³ Međutim, u novije je vrijeme Elisabeth Walde na tragu istraživanja Erwina Pochmarskoga dovela u sumnju takvo razmišljanje i iznijela novu tezu kako je utjecaj došao iz sjeverne Egeje (koja poznaje uporabu spomenika s klipejima), preko Crnoga mora, Dunava, Save i Drave, o čemu bi, između ostaloga, svjedočila i trgovina mramorom s otoka Tasa, Marmare i iz maloazijske Afrodizije.³⁴

Jesu li egejski ili norički utjecaji mogući u Dalmaciji i na sjevernom Jadranu, osim onih već dokazanih iz sjeverne Italije, u formiranju lokalnih tipova stela s punim i reduciranim klipejem? Koliko se to na današnjem stupnju istraženosti može zaključiti, u formiranju tipa s punim klipejem nisu mogli imati nikakvu ulogu. Stele s pravim medaljonima u Dalmaciji su razmjerno rijetke i s više od jednim primjerkom potvrđene samo u Jaderu, Saloni i Tiluriju (sl. 3), a pojavljuju se među arhitektonskim i profiliranim zabatnim tipovima.³⁵ Sve u gornjem dijelu završavaju trokutnim zabatom u punom formatu i time se jasno razlikuju od kasnijih stela s pseudoklipejem. Profilirani primjerci takvih stela s punim klipejem nesumnjivo su reducirani oblik arhitektonskih, što dokazuje postojanost zabata u njihovu gornjem dijelu i visoki elegantan trup.³⁶ Vrijeme njihova uvođenja je čini se druga polovina 1. stoljeća,³⁷ a vrhunac uporabe sigurno pada u početak 2. stoljeća,³⁸ o čemu je prethodno bilo riječi. U Dalmaciji nema potvrda o postojanju monumentalnih zidanih grobnica kojih su zidovi bili ispunjeni portretnim klipejima, pa se pojava takvih stela mora objasniti utjecajima izvana, tj. na tlo Dalmacije u to doba novopristiglim predlošcima. Iako su dalmatinske stele u cjelini mlađe od nekih ranijih noričkih primjeraka, između jednih i drugih postoje znatne razlike; s druge strane, dalmatinske su stele starije od praktički čitave produkcije noričkih medaljona. Iz toga je jasno da među njima ne može postojati direktna razvojna veza. Isto tako dalmatinske su stele s klipejima ranije

Slika 3.
Fragmentirana stela s punim klipejem iz Tilurija
(snimio Nenad Cambi)

i od početka masovnoga importa sarkofaga i trgovine mramorom iz Rima i Egeje. Na ranijim uvoznim sarkofazima motiv klipeja uostalom nije ni potvrđen. Ostaje nam prema tome kao izvorište samo sjeverna Italija, gdje je produkcija stela s klipejima samo malo ranija i vrhunac joj pada u sredinu i treću četvrtinu 1. stoljeća poslije Krista.³⁹

Što se pak tiče stela čiji je primjerak tema ovoga rada, kronološki kriteriji bi govorili u prilog mogućnosti

33 Takvo mišljenje osim A. Schobera izrazio je i ugledni njemački znanstvenik H. Gabelmann. Vidi E. Walde <2005>, str. 137 i d.

34 E. Walde <2005>, str. 138-139.

35 Pregledno: D. Maršić 2002, str. 62 i 97.

36 Za takvu interpretaciju usp. D. Maršić 2002, str. 62.

37 U drugu polovinu ili kraj 1. stoljeća poslije Krista trebalo bi po svemu sudeći datirati stelu Jegijene Sekunde iz Jadera (D. Maršić 2002, str. 192 i d., br. 6, tab. 2). Spomenik će objaviti kustosica Arheološkoga muzeja u Zadru Timka Alihodžić.

38 Iz Trajanova su doba jedna stela iz Salone s likom mladića (S. Rinaldi Tufi 1971, str. 101, br. 16, tab. VI, sl. 1), stela Gaja Laberija Valesa iz Tilurija, danas uzidana u Sinju (N. Cambi 2000, str. 53, tab. 95, br. 71) i vjerojatno gornja polovica stele iz Tilurija (sl. 3) budući da s prethodnom iskazuje velike sličnosti (S. Rinaldi Tufi 1971, str. 111, br. 39, tab. XI, sl. 4).

39 Usp. E. Walde <2005>, str. 138, gdje se autorica povodi za mišljenjem H. Gabelmanna.

vanjskih, prije svega »sjevernih« utjecaja, ali nas na suzdržanost tjeraju sadržajni razlozi. Dok norički medaljoni nastali tijekom druge polovine 2. stotljeća u pravilu nose prikaze bračnoga para, a suvremene stele Norika i do tri medaljona s pojedinačnim portretima (u suštini je riječ o dva tipa obiteljskih spomenika!) – u Dalmaciji su takvi spomenici veći dio 2. stoljeća nepoznati, a nakon »pojave« stela s pseudoklipejima krajem istoga stoljeća na njima se prikazuju isključivo pojedinačne figure pokojnika! Takva se praksa moguće naslanja na nešto ranije stele s punim klipejima. Nažalost između jednih i drugih nedostaje sigurna karika poveznica. Nju bi možda mogla predstavljati stela Seksta Festiva iz Salone, međutim zbog njezine fragmentiranosti nismo sigurni je li doista nosila portret u klipeju ili u polukružnoj niši.⁴⁰ Što se sjeverne Italije tiče, prakticira se praksa i pojedinačnoga prikazivanja i obiteljskih slika, uz napomenu da dalmatinske stele s pseudoklipejem oblikovanjem gornjega dijela iskazuju veliku sličnost s primjercima iz Akvileje i Ravene.

Razlog odsutnosti monumentalnih stela s klipejima u Dalmaciji tijekom većeg dijela 2. stoljeća moglo bi biti ranije uvođenje sarkofaga i »prelazak« sa stela na druge forme spomenika – are i manje stele – zbog čega se motiv klipeja u radionicama adaptirao formatu takvih spomenika (prije svega stela), zadržavši samo svoj (gornji) položaj u odnosu na natpis. Držim da na ovom stupnju istraživanja nije moguće decidirano kazati je li ideja o reduciranju klipeja pridošla sa strane, je li rezultat lokalnoga razvoja, ili je možda rezultat obaju procesa. U svakom slučaju, u sadržajnom pogledu dalmatinske stele s pseudoklipejem iskazuju prepoznatljive lokalne specifičnosti, samo dijelom usporedive sa sjevernoitalskim primjercima.

Steli iz ovoga rada pseudoklipej je dopirao do blizu gornjega ruba spomenika, što se lako da iščitati temeljem izgleda bočnih strana (sl. 1) i usporedbama s drugim spomenicima o kojima će upravo biti riječi. Nije moguće sa sigurnošću razriješiti pitanje jesu li u uglovima, koji su na taj način ostali između klipeja i ravnoga gornjeg ruba, stajali nekakvi prikazi i kakvoga su karaktera bili? Među stelama ovoga tipa poznata je praksa popunjavanja tih polja različitom dekoracijom, ali i njezin posvemašnji izostanak. Na

steli iz Grohota navedeni prostor zauzimaju polupalmete uz vanjski rub i vitice loze s listovima i cvjetovima s unutarnje strane, koje izrastaju iz polja oblika jedne četvrtine kruga koji očito imitiraju akroterije,⁴¹ ali valja primijetiti da je kod nje prostor od klipeja do bočnih rubova znatno širi te je prostor teško mogao biti ostavljen bez ikakve dekoracije. Slična pojava bilježi se na fragmentu jedne akvilejske stele, ali se na navedenim mjestima pojavljuju samo vitice koje izranjaju iz čaški, bez palmeta, čemu bez sumnje kumuje i znatno užji prostor.⁴² Na steli s otoka Drvenika (sl. 4) na tim mjestima nalazimo dupine prema gore okrenutih repova,⁴³ koji se tako postavljenim figurama savršeno uklapaju u uski, a visoki prostor do okomitih stranica spomenika. Na veoma zanimljivoj padovanskoj steli G. Valerija Diodora polja su potpuno prazna,⁴⁴ čemu treba pridodati činjenicu da se vanjski profil klipeja gotovo sasvim dodiruje okomitih rubova spomenika. S druge strane, ravne su površine ostavljene i na akvilejskim stelama Aurelija Apera s majkom⁴⁵ i glumice Bassille,⁴⁶ iako je na obje prostora za izradu dekoracije bilo sasvim dovoljno. Na prvospomenutoj su u uglove ubačene sigle posvete Manima, dok se sa strana klipeja i dijelom ispod njega, jasno vidi urezana linija koja formira pravokutnik i koja je očito prethodila izradi klipeja. To, drugim riječima, znači da je radionica priredila »okvir« za izradu pravokutnoga polja ili polja drugoga oblika unutar okvira, ali ga je nepredviđeno zamijenio klipej koji je probio gornji okvir. Na Bassillovoj steli uglovi su posve prazni, dok su ispod njih, a sa strana klipeja, izrađena dva polja oblika jedne četvrtine kruga koja nesumnjivo predstavljaju akroterije.

S obzirom na to da su na mnogim od naprijed navedenih stela gornji uglovi ostavljeni prazni, a da je na našoj steli njihova površina morala biti razmjerno mala, mišljenja sam da ih sigurno nije ispunjala vegetabilna dekoracija tipa vitica, listova i grana, jer za nju nije bilo mjesta. Moguće je tek da su u uglovima stajale sigle D i M, eventualno figure dupina, ili još prije manje rozete koje su se mogle najbolje uklopiti u taj prostor. Kao primjere u prilog posljednjoj mogućnosti navodim spomenike kod kojih se pojavljuje upravo taj motiv: stelu dječaka Gaja Laberija Valesa (Sinj; puni *clipeus*),⁴⁷ stelu nepoznatog

40 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 112, br. 40, tab. XI, sl. 4.

41 N. Cambi 1990, str. 114, sl. 1.

42 B. Forlati Tamaro 1933-1934, str. 26, br. 40, sl. 45.

43 N. Cambi 1990, str. 121, sl. 2.

44 G. A. Mansuelli 1967, str. 168, br. 95, tab. 39, fig. 107.

45 G. Chiesa 1953-54, str. 79; B. Forlati Tamaro 1933-1934, str. 25, br. 41, fig. 46.

46 B. Forlati Tamaro 1933-1934, str. 24-25, br. 39, fig. 44.

47 Usp. bilj. 38 (N. Cambi).

Slika 4.
 Profilirana stela s pseudoklipejem s otoka Drvenika
 (snimio Jakov Teklić, 2012.)

muškarca (Tilurij; isto) (sl. 3)⁴⁸ i stelu Tita Elija Kvintijana (Salona; polje koje je izvedbom između vrha polukružne niše, polukružnoga zabata i reduciranoga klipeja).⁴⁹

4. Datacija

Na steli nažalost nema preživjelih elemenata databilne vrijednosti. Portret nije sačuvan pa smo tako uskraćeni za modne i stilske karakteristike. Nema ni natpisa koji bi izostankom ili prisutnošću posvete Manima, formulacijom, kraticama i drugim elementima bio od koristi po tom pitanju. Ostaje prema tome samo jedna mogućnost – datirati spomenik na temelju strukturalnih odnosno tipoloških osobitosti te eventualno karaktera odjeće koju nosi pokojnik.

Iz prethodne je rasprave evidentno da naš spomenik nema ništa zajedničkoga s karakterističnim salonitanskim profiliranim stelama 1. stoljeća poslije Krista koje uglavnom imaju imaju visoki elegantan trup koji nosi natpis

uokviren *cyma reversa* profilom (najčešće) i krunište s trokutnim zabatom u punoj plastici ili upisanim u ravan završetak spomenika.⁵⁰ S nešto kasnijim stelama istoga tipa iz 2. i 3. stoljeća sličnosti su već veće, i očituju se u ukupno reduciranim gabaritima i izmijenjenom odnosu visine i širine, u korist širine spomenika.⁵¹ Razlike se međutim očituju u koncepciji gornjega polja, gdje najčešći trokutni zabat, nešto manje zastupljeni polukružni zabat ili uski friz s vegetabilnom dekoracijom zamjenjuje pseudoklipej. Od stela s takovom koncepcijom, sa širega salonitanskoga područja, najstarija je čini se stela Kataplije iz Grohota na Šolti koju Nenad Cambi datira između 180. i 190. godine poslije Krista.⁵² Stelu s Drvenika isti je autor datirao u sredinu ili drugu polovinu 3. stoljeća, što jasno potkrjepljuje frizura *Scheitelzopf* tipa i bogati nakit pokojnice (sl. 4).⁵³ Anikonična stela iz Strožanca koju je sestri Sozemini podigao brat Dexter do sada nije datirana, no sigurno je riječ o relativno kasnijem primjerku (sl. 2). Sjevernoitalski primjerci predstavljaju kronološki nešto homogeniju skupinu. Akvilejsku stelu glumice Bassille Bruna Forlati Tamaro utemeljeno datira u kasnije seversko doba,⁵⁴ iako nije nemoguće ni da je koje desetljeće mlađa, ali svakako starija od sredine 3. stoljeća. Diodorovu stelu zbog gentilicija *Valerius* G. A. Mansuelli smješta u Dioklecijanovo doba.⁵⁵ Bruna Forlati Tamaro Aperovu stelu iz Akvileje datira u početak 3. stoljeća,⁵⁶ dok je Gemma Chiesa preciznije ne datira, ali je iz redoslijeda navođenja, opisa stilističkih karakteristika i spomena geometrijske apstrakcije evidentno da pomišlja na poodmaklo 3. stoljeće.⁵⁷ Tome bih pridodao osobno mišljenje kako se ne može isključiti mogućnost njezina nastanka ni početkom 4. stoljeća. I neki drugi primjerci koje ovom prigodom izostavljam većinom idu u 3. stoljeće poslije Krista.

Iz navedenoga je razvidno da stele koje su navedene kao usporedbe steli iz splitskoga Muzeja najvećim dijelom pripadaju 3. stoljeću poslije Krista, odnosno razdoblju od kasnijega severskog do tetrarhijskog doba. Istina, stela iz Grohota je nešto ranija, a po Mansuelliju se i u sjevernoj Italiji takve stele pojavljuju vjerojatno već koncem 2. stoljeća,⁵⁸ no puna

48 Usp. bilj. 38 (S. Rinaldi Tufi).

49 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 104, br. 21, tab. VII, sl. 2.

50 Usp. D. Maršić 2002, str. 61 i d.

51 D. Maršić 2002, str. 64-65.

52 N. Cambi 1990, str. 116 i d., osob. 118.

53 N. Cambi 1990, str. 121 i d. (druga polovina ili kraj 3. stoljeća); N. Cambi 2005, str. 162, sl. 239 (sredina 3. stoljeća).

54 B. Forlati Tamaro 1933-1934, str. 25.

55 G. A. Mansuelli 1967, str. 50.

56 B. Forlati Tamaro 1933-1934, str. 25.

57 G. Chiesa 1953-1954, str. 79-80 i str. 84.

58 G. Mansuelli 1967, str. 34.

popularnost tipa pripada neusmjnjivo razdoblju 3. i početku 4. stoljeća. Uspoređujući, nadalje, ovdje analizirani primjerak s drugim primjercima sa šireg salonitanskog prostora, upada u oči da je on izradbom najsličniji steli s Drvenika (sl. 4), međutim od nje je i dotjeraniji i neosporno kvalitetniji. Svi elementi dakle govore u prilog 3. stoljeća kao vremena u kojemu je izrađen spomenik. U prilog predloženoga sužavanja vremenskog okvira govorila bi i pokojnikova odjeća. Pojednostavljeno rečeno, ona iskazuje »klasičnije« oblikovanje bez naznaka za kasnu antiku karakteristične tunike s rukavima (*tunica manicata*) i luksuznoga kolobija (*colobium*) (kod oba spola) te palle posložene s prekrizanim trakama na grudima (kod žena). To svakako može biti uvjetovano i spolom odnosno uzrastom prikazane osobe, no na primjerima

djevojčice Prokule iz Zenice i Aurelije Maksime iz Salone, pa i nekim drugim u kasnije vrijeme datiranim spomenicima, vidimo da suvremene tipove odjeće nose i mlađe osobe obaju spolova.⁵⁹

Kada bismo imali saznanje da je analizirana stela iz Salone, to bi bila više nego dragocjena informacija. Budući da tome nije tako moramo se zadovoljiti konstatacijom da su stele ovoga tipa zasad poznate na širem obodu salonitanskoga teritorija – na otoku Drveniku, na Šolti i u Strožancu. Nije isključeno, dapače je veoma vjerojatno, da će se takvih spomenika još otkriti, posebice u anikoničnoj izvedbi. Nema, međutim, sumnje da je tip morao biti poznat i u Saloni, i da je možda upravo odatle krenula njegova afirmacija i širenje.

Literatura

- L. Bonfante Warren 1973 Larissa Bonfante Warren, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I. 4, Berlin – New York 1973, 584-614.
- D. Boschung 1987 Dietrich Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Acta Bernensia, Band X, Bern 1987.
- J. Brunšmid 1904-1912 Josip Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*, Zagreb 1904-1912 (separat Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu).
- N. Cambi 1990 Nenad Cambi, *Nadgrobne stele s portretima podrijetlom s otoka Šolte i Drvenika*, Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 3, s. 23, Zagreb 1990, 111-124.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi – antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split 2005.
- G. Chiesa 1953-1954 Gemma Chiesa, *Tipologia e stile delle stele funerarie Aquileiensi*, Aquileia Nostra 24-25, Aquileia 1953-1954, 71-86.
- B. Forlati Tamaro 1933-1934 Bruna Forlati Tamaro, *Sculture Aquileiesi*, Aquileia Nostra 4-5, Aquileia 1933-1934, 17-46.
- N. Goldman 2001 Norma Goldman, *Reconstructing Roman Clothing*, The World of Roman Costume, Madison 2001, 213-237.
- V. Kockel 1993 Valentin Kockel, *Porträtreiefs stadtrömischer Grabbauten. Ein Beitrag zur Geschichte und zum Verständnis des spätrepublikanisch-frühkaiserzeitlichen Privatporträts*, Mainz am Rhein 1993.

⁵⁹ Usp. bilj. 5 i 6.

- G. A. Mansuelli 1967 Guido Achile Mansuelli, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna 1967.
- D. Maršić 2002 Dražen Maršić, *Portretne stele na obalnom području rimske provincije Dalmacije*, Zadar 2002 (doktorska disertacija u rukopisu).
- D. Maršić 2009 Dražen Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istriji i Dalmaciji*, Zadar 2009.
- H. Pflug 1989 Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz am Rhein 1989.
- S. Rinaldi Tufi 1971 Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Anno CCCLXVIII, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.
- A. Schober 1923 Arnold Schober, *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
- J. M. C. Toynbee 1996 Jocelyn M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore – London 1996.
- E. Walde <2005> Elisabeth Walde, *Bemerkungen zu den freistehenden Grabmedaillons in Noricum*, Akti VIII. Međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog stvaralaštva – Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici, Zagreb 5.-8. V. 2003, Zagreb <2005>, 131-139.
- R. Winkes 1969 Rolf Winkes, *Clipeata imago. Studien zu einer römischen Bildnisform*, Bonn 1969.

Summary

Dražen Maršić

Fragmented Stele Showing the Image of a Child in the Archaeological Museum in Split

Key words: stele, portrait, clipeus, shield

In the back yard of the Archaeological Museum in Split, in a group of unclassified Roman stone artworks, there is a small fragmented stele with an acephalic portrait (Figure 1). Preserved are two thirds of its original height, the upper third of the corpus being missing. It is made from local limestone, 0.66 m in height, 0.45 in width and 0.12 in depth. Its origin is unknown, but having in mind origin of the surrounding monuments, it appears its Salonitan origin should not be questioned.

The lower part of the stele is designed as a transversally extended inscription field of the titulus form. Its profiled frame is made of the cyma reversa form, whereas outer frames are plain straight stripes, the upper and the lateral ones being roughly of the same width, whereas the bottom one is the highest, since it makes the base of the monument. The upper horizontal and lateral frames are of flat and polished surface, same as the cyma reversa mouldings, whereas the bottom frame is formed with a toothed chisel, but left unpolished. The inscription field is treated in the same way, except for the very edges along the mouldings. The unpolished base is but a measure of economy at the part of the monument that is not exposed to direct view anyway, whereas the similar treatment of the inscription field is a subsequent intervention on the finished monument. This is evident from the inscription field surface being, treated with toothed chisel, higher than the smooth edges, obviously bearing an inscription in the past.

Above the inscription field is the field with the image of the deceased, originally of about the same height as the inscription. The portrait of the deceased is shown in a reduced semi-figure segment. The head is cut together with the top part of the monument. The hands are bent in elbows and laid parallel across the chest. On the right forearm is shown a bird with its head down. Such position was probably to show the bird pecking from the hand. Appearance of the bird may lead to conclusion that the deceased shown is a younger person. Images of birds as pets appear in a number of stelai, e.g., the stele of Titus Fuficius of Salona, the stele of the girl Procula of Zenica, etc. The relief workmanship quality may be assessed as medium. The deceased is presented with his hands bare, because under both shoulders there are visible horizontally cut lines, most probably marking the edge of the tunica. At the level of the right shoulder there are remainders of mortar and cemented moss, wherefore it is unclear whether the deceased wore another piece of clothing over the tunica (most probably not), that could only have been a sagum. Given the character of the clothing, the person shown is most probably a boy, but his age cannot be determined. The portrait is placed in a field than can be reconstructed as a circle of which three quarters are made, meaning this is a reduced shield (clipeus) framed with an outer straight stripe and an inner cyma reversa moulding (preserved in small traces only). Given its shape and size, it is recommendable referring to it as a pseudo-clipeus. The motives that might have existed in the corners between the clipeus and the straight ending cannot be determined (DM sigla, rosettes, dolphins?).

The stela from the Archaeological Museum in Split belongs to a small but well defined group of Salonitan stelai and stelai of both Adriatic shores in general. Most of them present portraits, but in some of them the upper field is taken by vegetative decoration instead of

portraits (Figure 2). Although all these stelai show certain mutual differences in shaping and meanings of accompanying elements, first of all in shaping the pseudo-clipeus and lateral fields, they have one thing in common – all of them in their upper parts have a flat, rectangular ending. Formation and appearance of this type of stelai in Salona are not perfectly clear. N. Cambi deems they were designed in a later époque by the functional principle, combining elements of heterogeneous origins – inscription field in the bottom and shield/clipeus in the upper parts. They are preceded by stelai with full clipeus, in Dalmatia appearing by more than one example only in ladera, Salona and Tilverium (Figure 3), and are confirmed among architectural and moulded gabled types. All of them in their upper parts end in triangular gables of full format, thereby clearly differing from later stelai with pseudo-clipeus. The time of their appearance seems to be the latter half of the 1st century, the peak of their use in the early 2nd century. In Dalmatia there is no evidence of existence of monumental built tombs of walls filed with portrait clipei, wherefore their appearance should be explained by foreign influences, the new patterns arrived to Dalmatia from abroad at that time. Since the Dalmatian stelai with medallions are somewhat older than the Noric ones, even entire production of Noric medallions, it is clear that no connection between them is possible, probably only as a result of developments caused by similar processes. They also precede the beginning of mass importation of the sarcophagi and trading in marble from Rome and Aegean. The clipeus motif has not been confirmed on earlier imported sarcophagi at all. The only source left as possible, therefore, is the northern Italy, where the clipeus stelai production took place just a bit earlier, with its peak between the 40s and the 70s of the 1st century.

Stelai with pseudo-clipeus could make a further transformation of the above described type (a local development) or/and an imported idea (Noricum, northern Italy?). By their contents, the Dalmatian stelai show evident local specifics (individualised portraits), only partly comparable with the north-Italian ones.

This monument may be dated only by its structural and typological characteristics, and possibly by the character of the clothing worn by the deceased. Numerous comparisons show that stelai of this type appeared for the first time between the later Antonine and the earlier Severin periods, to have lasted till the Tetrarchian period. They were most popular in the 3rd and the early 4th centuries. The format and contents of this stele, as well as similarities with the stele of Drvenik (Figure 4) are placing it in the 3rd century AD. This dating is supported by the still "classic" shaping of the clothing (tunica rather than *manicata*!).

An information that the analysed stele is of Salona would be more than precious. However, since we do not have it, we are to content ourselves with the conclusion that stelai of this type are presently most numerous at the borders of the Salonitan territory – the islands of Drvenik and Šolta, and in Strožanac. It is not ruled out, moreover it is quite possible, that there are more such monuments, especially in the depots of the Archaeological Museum in Split. However, this type undoubtedly must have been known in Salona as well, its affirmation and spreading having started right from here.